

v poznání je síla

vesmír

ročník 90 (141) • první číslo vyšlo roku 1871 • 2011/12

4,99 € • 90 Kč

**NOVÉ DRUHY
BOUŘKY
GEN
MĚSÍČNÍ BAROKO**

**HUDBA
DÁVNÝCH
ČASŮ**

Sumerská lyra s hlavou býka – vousy, oči, vlas z lapisu lazuli, rohy doplněny (Královské pohřebiště v Uru, nevyložený hrob královny Pu-abi č. 800, 2600 př. n. l.), Britské muzeum.

© Trustees of the British Museum.

Mgr. Dagmar Krejčí (*1950) je absolventkou konzervatoře a Pedagogické fakulty. Jako houslistka koncertovala u nás i v zahraničí, krátce působila jako redaktorka Českého rozhlasu, podílela se na tvorbě vzdělávacích programů pro konzervatoře v ČR. V současné době se věnuje pedagogické činnosti, fotografii a nejstarším starověkým hudebním kulturám. Je členkou Evropského kulturního klubu, klubu tzv. Pátečníků a České astronomické společnosti.

RNDr. Peter Zamarovský, CSc., (*1952) absolvoval Matematicko-fyzikální fakultu UK, obor fyzika. Působí jako odborný asistent na Fakultě elektrotechnické ČVUT v Praze. Věnuje se též popularizaci filozofie, fyziky a astronomie, předseda Evropského kulturního klubu. V nakladatelství Aldebaran vyšla jeho kniha Proč je v noci tma?

DAGMAR KREJČÍ
PETER ZAMAROVSKÝ

Za hudbou dávných časů

Národ Sumerů, svého času nejvýznamnější starověký národ, zavál na dlouhá tisíciletí pouštní prach. Z povědomí světa se Sumerové vytratil, výdobytky jejich kultury však v skrytu přežily. Aniž by si toho byly vědomy, žily z jejich dědictví mnohé pozdější civilizace. A k dávným Sumerům sahají dokonce i kořeny naší hudební kultury.

Samí si říkali Černohlavci a jejich území na jihu Mezopotámie se nazývalo Sumer. Už před pěti tisíci lety vytvořili písmo, kterému říkáme klínové.

Až do počátku 19. století našeho letopočtu však nikdo nedokázal toto písmo přečíst a o jeho tvůrcích neměl tušení. První vlaštovka se objevuje v roce 1802. Za zmínku stojí alespoň dvě jména – německý profesor Georg Friedrich Grotefend (1775–1853) a sir Henry Creswick Rawlinson (1810–1895), britský důstojník, orientalista a diplomat v Persii.

Grotefend byl milovníkem rébusů, a tak se s přítelem vsadil, že rozluští staroperský klínopisný nápis z Persepole (Írán). Rozluštil deset znaků a sázku vyhrál. Ke čtení klínopisných záznamů to však nestačilo.

Rozhodující krok učinil až Henry Rawlinson. Jeho pozornost upoutal záhadný reliéf

s nápisem na skále v Behistúnu (dnes památka UNESCO). Od pradávna vede přímo pod touto skálou napříč Íránem významná obchodní cesta, a tak mnozí obchodníci i cestovatelé jistě pohlédli na reliéf v lůně útesu. Možná i spočítali zobrazené postavy nebo je jen okouzлил vršek skalní stěny v nebesích. Nepřístupný reliéf má obrovské rozměry 15 krát 25 metrů. Na rozdíl od ostatních upoutalo Rawlinsona nejvýraznější místo této památky – 1119 řádků textu v neznámém písmu. Nápis s několika sty typů znaků a záhadným obsahem bylo třeba nejdříve okopírovat. Neváhal. Stačilo mu lano, žebřík a jeden pomocník, kurdský chlapec. Na příkré skále vysoké přes půl kilometru snímal ve více než stometrové výšce stovky otisků – znaků klínového písma. Zapomněl na závrať, na sluneční žár i na hrozbu smrtelného pádu. Po nadlidských sportovních výkonech přerušovaných povinnostmi se mohl po více než třech letech úmorné práce radovat z první zvládnuté etapy. Čekala druhá – luštění písma a obsahu textu. I na té pracoval odhodlaně řadu let, tentokrát u stolu, bez slunečního žáru, ale s o to větším žářem v srdci. Rozluštil 246 klínopisných znaků. Záznam byl trojjazyčný (staroperština, akkadština, elamšti-

na). Nechal ho roku 521 př. n. l. vytesat král Dareios pro svou nesmrtelnost.

Epochální rozluštění klínového písma vyneslo národ Sumerů z hlubin zapomnění i s jeho pozoruhodnou a jedinečnou kulturou. Prudce vzrostl zájem o hliněné destičky popsané tímto písmem. Jsou nenápadné, vejdou se do dlaně a na dešti se rozmočí. Zruční starověcí písaři na ně dokázali trojhranným rydlem vepsat stovky řádků. Nenadchnou krásou, ale jsou jedinečným zdrojem poznání nejstarší civilizace světa.

Vydejme se na jih Mezopotámie k Perskému zálivu. Zbytky Uru, dříve mocného městského státu Sumerů, dnes obklopuje vojenský prostor. Z pouště se tu tyčí částečně obnovený zikkurat, pokrytý pálenými cihlami se jménem Ur-Namma (2111–2094 př. n. l.), panovníka posledního slavného sumerského období (třetí dynastie urské).

Patronem Uru byl bůh Měsíce Nanna (akkadsky Sín), syn jednoho z nejvýznamnějších bohů, boha ovzduší Enlila. Sumerové byli svým bohům, kteří vedli jejich osudy, zcela oddáni. Úzkostlivě proto dodržovali božské zákony, řád, který platil všude a chránil je před chaosem a zlem. Milovali pozemský život se všemi božskými dary, ať už to byla motyka, nebo řeka.

Zrození tónů

Sumerové nepochybovali o tom, že božským darem je i zpěv. Zpívali bohům, panovníkovi i sobě. Zpěvem si pozemský život krásili stejně jako pivem a vínem. Cesta do podsvětí je nelákala, vládla tam bohyně smrti a temnot Ereškigal, sestra bohyně Inanny (Venuse). Nebylo tam světlo a potravou byl jen prach a hlína. A zdá se, že tam nezněla ani hudba. Z podsvětí se člověk už nemohl vrátit. Čas od času odtud vycházeli jen zlí duchové a nebyli dobrým znamením.

Pro nás je v Uru nejzajímavější tzv. Královské pohřebiště, které se nachází 350 metrů od zikkuratu. Britský archeolog Charles Leonard Woolley (1880–1960) s manželkou zde strávil 12 let života. Odhalil tu více než 1800 hrobů. Šestnáct královských pochází z vrcholného období Sumerů, z poloviny třetího tisíciletí př. n. l. (jsou o více než tisíc let starší než známá Tutanchamonova hrobka). Woolley v nich objevil velké množství předmětů, které udivují krásou a zpracováním. Mezi nejzajímavější nálezy patří strunné drnkací hudební nástroje – lyry a harfy. Jejich stavba a výzdoba jsou z dnešního pohledu fascinující. S jistotou můžeme prohlásit, že těmto nástrojům musel předcházet delší časový vývoj a není vyloučené, že Sumer byl jejich kolébkou. Mnohá zobrazení lyr s býčím tělem se objevují už na pečeti z konce čtvrtého tisíciletí př. n. l.

Čtyři a půl tisíciletí se usazovala na lyrách a harfách v urských hrobech jílovitá hlína. Trvanlivější materiály, které Sumerové na jejich výzdobu použili, však umožnily jejich rekonstrukci. Dřevěné části a struny se samozřejmě rozpadly v prach a zbyly po nich jen dutiny. Woolley do nich nalil sádrovou kaši,

a tak nástroje z hrobů vynesl. Převážně šlo o lyry. Mají různou velikost i výzdobu a každá je originální. Přední část nástroje zdobí galion – většinou hlava božského býka. Pokrývá ji zlatý nebo stříbrný plech, v méně významných hrobech měděný. Hlava býka mívá vlasy a bradku, symboly božstva, zhotovené z dováženého tmavě modrého polodrahokamu lapisu lazuli.

Dvě lyry si můžeme prohlédnout v Britském muzeu. Jedné se říká Stříbrná (hrob č. 1237), protože ji celou pokrývá stříbrný plech, a je vysoká 1,06 m. Ze stříbra je i hlava býka, oči jsou z mušlí a lapisu lazuli. Zachoval se i stříbrný plech, který pokrýval devět ladicích tyčinek. Ty dokládají počet strun na nástroji. (Ve vitríně se lyra v roce 1949 rozpadla, takže byla rekonstruována podruhé.)

Druhou lyru, která stojí v muzeu vedle Stříbrné, objevil Woolley v neporušeném hrobě (č. 800) královny nebo velekněžky s akkadským jménem Pu-abi (v sumerštině Shub-ad). Její jméno se zachovalo na pečeti válčičky z lapisu lazuli, který ležel na její pravé paži. Lyra byla objevena u jižní stěny hrobní šachty společně s harfou. (Blízkost nálezů způsobila, že při původním pokusu o rekonstrukci Woolley pochybil a spojil oba nástroje v jeden.) Přední část této lyry také zdobila hlava býka, rohy však chyběly. (Po jistém váhání je restaurátoři doplnili replikou.) Úchvatná krása nálezů v této hrobce by zasloužila větší pozornost.

Největší (1,20 m vysoká) a nejnádhernější lyra z celého Královského pohřebiště v Uru (hrob č. 1237) se nazývá Zlatá. Zdobila vitrínu muzea v Bagdádu, ale během válečných událostí v roce 2003 zmizela. Poté se objevila na parkovišti, ovšem bez drahých kamenů a zlata. Angličtí restaurátoři ji pomocí nejlepších technologických postupů zrekonstruovali a doplnili chybějící části i s býčí hlavou. Pro mozaikovou výzdobu opracovali okolo 5000 kousků mušlí, vápencových kamínků, lapisu lazuli, karneolu atd. Přestože Zlatá lyra ztratila kouzlo doteku ruky starověkého tvůrce, zůstává dokladem toho, že

Stříbrná lyra z Královského pohřebiště v Uru (hrob č. 1237 „Velká jáma smrti“, 2450 př. n. l.), vlevo prof. Richard Dumbrill, Britské muzeum. Snímek © Richard Dumbrill.

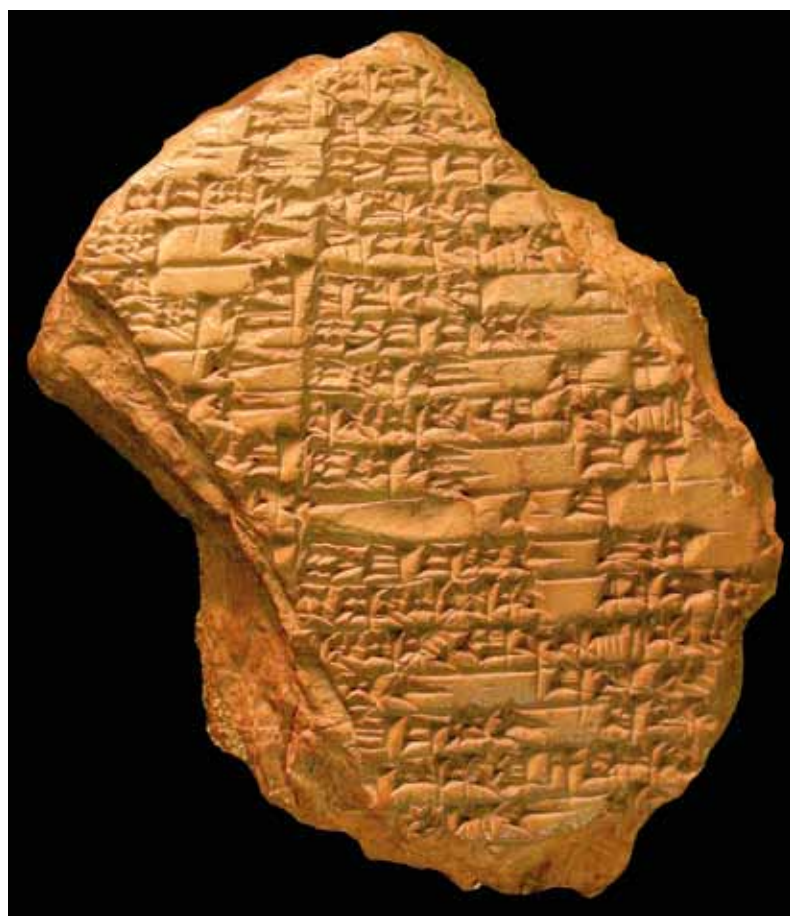

Tři sumerské lyry (zprava - Zlatá, Lodní, Stříbrná) ve „Velké jámě smrti“, (Královské pohřebišťe v Uru, hrob č. 1237, 2450 př. n. l.). Snímek © Charles L. Woolley.

pro Sumery měly tyto nástroje mimořádnou důležitost, kterou dnes jen stěží pochopíme.

Všechny lyry, které Woolley na Královském pohřebišťi objevil, se řadí k mimořádným světovým unikátům. Stářím, výzdobou i velikostí jim nemůže do dnešní doby konkurovat žádný podobný nález. Svou okázalostí, krásou a jistě i božským zvukem pat-

Odlitek fragmentu hliněné tabulky (UET 74) z Uru s návodem přeladování sedmi tónových řad (Starobabylónské období - 1800 př. n. l.), Britské muzeum. Snímek © Richard Dumbrell.

řily do chrámů a paláců. Staly se nedílnou součástí pohřební výbavy nejvyšších vrstev sumerské společnosti a sehrály důležitou roli na cestě do podsvětí. Hráli na ně pouze profesionální zpěváci nebo zpěvačky, kteří se vzdělávali v chrámových školách. Právě v úschovných (knihovných) těchto škol se našly tisíce hliněných destiček, mj. také s hudebním textem v klínovém písmu. Významné místo hudby v sumerské (a později babylónské) společnosti dokládá i postavení hudebníka, který patřil k nejvyšší společenské vrstvě po panovníkovi.

Chrámové lyry byly chápány jako symboly boha nebo jako božstvo samo, a proto jim byly přinášeny i oběti. Profesionální hudebníci či hudebnice byli pravděpodobně prostředníky mezi bohem a člověkem. Zpěvák, který s lyrou zpíval, se tak mohl svým zpěvem „dotknout“ jinak neviditelné božské bytosti. Toto zvukové splynutí s bohem muselo Sumerům přinášet silný citový náboj. Hudba, spojená s božským kultem, byla součástí každé významnější události a nebylo jich málo. Tou největší byl Svátek novolunní spojený s kultem plodnosti a úrody.

Sumerská hudba se předávala z generace na generaci déle než jedno tisíciletí. A protože Sumery asi nikdy nenapadlo, že jednou nebudou bohové své služebníky potřebovat a opustí je, byl pro ně jakýkoli pokus o záznam zpěvů zbytečný. Svou hudbu pravděpodobně chápali a vnímali jinak než my. Můžeme předpokládat, že vytvářeli i zvuky – hudbu, která by našemu uchu nelahodila, ale pro Sumera byla božská.

Na hliněných destičkách byly objeveny mnohé texty chvalozpěvů, žalozpěvů, modliteb a řada dalších pozoruhodných literárních památek. Všechny jsou psané básnickou formou. Můžeme se proto domnívat, že přednes těchto textů se neobešel bez hudební složky. Nasvědčují tomu i záznamy na hliněných destičkách z chrámové školy v Nipur. Vzácným dokumentem jsou texty chvalozpěvů sumerského panovníka Shulgiho (třetí dynastie urská), ve kterých oslavuje své hráčské umění na věhlasné lyry. Shulgiho chvalozpěvy jsou pozoruhodným svědectvím úcty k lyrám. Měly své místo v kultovních obřadech nebo jiných rituálech a rovněž svá jména. Některé lyry byly tak věhlasné, že jejich sláva sahala až za hranice městského státu.

Dřevěné části lyr (korpus, dvě ramena a břevno) a materiál strun ovlivňují sílu zvuku a jeho barvu. K rekonstrukcím bylo použito vzácné dřevo medové barvy z libanonských cedrů. Sumerové ho dováželi a bylo pro ně posvátné. O materiálech, z kterých se vyráběly struny, a o technologii jejich výroby není nic známo. Jeden organický materiál se však zachoval: nazývá se bitumen (ztvrdlý asfalt s včelím voskem). Najdeme ho na všech lyrách a harfách jako podklad pro mozaikovou výzdobu. Pro cenné, významné lyry je typická mozaika na korpusu nástroje pod hlavou býka (galionem). Ve třech nebo čtyřech řadách (registrech) tu objevíme ke-

ře, gazely se lvy, tančícího medvěda, lišku se sístrem, osla hrajícího na lyru atd. Některé nám připomínají výjevy ze zvířecích bajek.

Nálezy v hrobkách Královského pohřebiště v Uru vyvolávají řadu otázek. V hrobě č. 1237, nazývaném „Velká jáma smrti“, který je připisovan panovníkovi Meskalamdugovi, leželo v řadách celkem 64 dvorních dam ve stejném slavnostním oděvu zdobeném perlou výšivkou, zlatem, stříbrem a karneolem. Na hlavách každé dámy se našly vzácné ozdoby a velké zlaté nebo stříbrné náušnice připomínající půlměsíc. Vchod hlídalo 6 strážců v měděných helmách se sekýrami (ve spodní části kresby). Měděný kotel těsně vedle tří lyr a poháry nalezené u každé kostry by napovídaly, že prostředkem k odchodu z pozemského světa mohl být smrtící lektvar. Poháry však mohly být použity i k jinému rituálu (zlatý pohár našel Woolley také v ruce královny Pu-abi v hrobové komoře č. 800). Vše dokládá řád, nikoli chaos, který bychom mohli očekávat. U koster byly také nalezeny tři lyry (Zlatá, Stříbrná a Lodní) se čtyřmi hudebnicemi. Proč neměla hudební nástroj i čtvrtá hudebnice, není známo.

Ženám byl v této hrobce tedy svěřen poslední okázalý kultovní obřad, který skončil mrazivým tichem. Jedna z nich měla ještě ruce položené na strunách svého nástroje. Gala oděvy těchto hudebnic a vzácný, krásně zpracovaný šperk dokazují, že patřily k panovníkovu dvoru nebo chrámovému personálu. Rozdíly ve stavbě a výzdobě jejich lyr vedou k hypotéze, že Zlatá lyra mohla zastupovat sumerského boha slunce Utu, Stříbrná boha ovzduší Enlila a třetí, nazývaná Lodní, boha moudrosti a sladkých vod Enkiho. Zvuky těchto tří bohů (lyr) ve spojení se zpěvem přítomných tak mohly „odnášet“ duše za zemřelým panovníkem na onen svět. Bez zajímavosti není ani zvláštní poloha koster v kruhu nad lyrami (viz kresbu). Mohla by naznačovat rituální tanec. Pozoruhodné je i umístění koster. Dodnes je tento hrobní nález záhadou.

Jisté je, že na onen svět doprovázel panovníka celý dvůr se služebnictvem. Pokud byl jejich společný odchod dobrovolný, může být tento hrůzný nález, který není na Královském pohřebišti ojedinělý, dokladem bezmezné oddanosti k panovníkovi (bohu?).

Lyry z Královského pohřebiště a hliněné destičky z Uru nás ještě přivádějí k dalším stopám, po kterých můžeme nahlédnout do hudebního světa Sumerů. Jednou stopou je ladění strun. Výška tónu struny se dá měnit změnou jejího napětí. Na lyrách a harfách tak lze vytvořit různé tónové řady. Sumerům stačily k ladění tyčinky umístěné na horní části nástroje, na břevnu. Přestože nebyly zapuštěny do dírek, umožňovaly přesné ladění.

Jak Sumerové a Babyloňané našli přesné výšky tónů jednotlivých strun? Používali k tomu jednoduchý systém, který bychom mohli nazvat kvart-kvintovým. Na devíti strunách začali od prostřední, tj. páté struny. Od ní odpočítali čtyři struny směrem do-

Sumerský hráč na lyru, za ním zpěvačka, detail z tzv. Urské standarty (skříňka 20,3 x 48,3 cm), inkrustace z úlomků mušlí na pozadí tmavomodrého lapisu lazuli a červeného vápence – vsazované do bitumenu (asfaltu se včelím voskem), Královské pohřebiště v Uru, hrob č. 779, 2600–2400 př. n. l., Britské muzeum.

lu a dostali se na strunu č. 2., kterou vyladili vzhledem k prostřední (páté) na čistou kvartu. Od této druhé struny odpočítali směrem nahoru pátou strunu a tu vyladili na čistou kvintu. Takto postupovali šestkrát. Kdo zná dnešní notaci, ví, že vytvořili, pokud se vyjde od noty f, stupnici C dur. Sumerové a Babyloňané nazývali takto vytvořenou tónovou řadu Murub-qablutum. (Murub je pravděpodobně sumerský název, qablutum akkadský.)

„Velká jáma smrti“ – Královské pohřebiště v Uru, hrob č. 1237, 2450 př. n. l., 74 koster a tři lyry (Zlatá, Lodní, Stříbrná). Nákres Ch. L. Woolley.

Výjevy sumerské mytologie, mušlová mozaika v bitumenu (tři registry) v přední části korpusu Stříbrné lyry z Uru (hrob č. 1237, „Velká jáma smrti“), Britské muzeum.

K DALŠÍMU ČTENÍ

- Černý M. K., *Hudba antických kultur*, Academia, Praha 2006
- Černý M. K., Hymnus z Ugaritu, *Opus musicum* 1986, č. 1, s. 3–9
- Černý M. K., K otázce vzniku nejstaršího modálního systému v dějinách hudby, *Hudební věda* 1983, s. 3–21
- Černý M. K., Nové poznatky o nejstarší hudební kultuře světa, *Opus musicum* XXV/1993, č. 5–6, s. 140–145
- Doblhoffer E., *Od obrázků k písmu*, Obzor, Bratislava 1972
- Herodotos, *Ž dějin východních národů*, Melantrich, Praha 1941
- Charvát P., *Žrození státu*, Karolinum, Praha 2011
- Klíma J., *Lidé Mezopotámie*, Orbis, Praha 1976
- Kramer S. N., *Historie začíná v Sumeru*, SNKLU, Praha 1964
- Lipin L., Belov A., *Hliněné knihy*, Mladá fronta, Praha 1956
- Rashid Anwar Subhi, *Musikgeschichte in Bildern*, Band II. – Mesopotamien, Deutscher Verlag für Musik, Leipzig 1984
- Woolley L., *History Unearthed*, Ernest Benn Limited, London 1963
- Zamarovský V., *Na počátku bol Sumer*, Perfekt, Bratislava 2003

Abychom dostali naši stupnici C dur o osmi tónech, je třeba tuto řadu doplnit na oktávu, tj. přidat osmý tón c. Ladění vyžadovalo značnou zručnost a Sumerové i Babyloňané mu jistě věnovali nemalou pozornost, protože jakékoli nepřesnosti by znamenaly neúctu k bohům s nedozírnými následky.

K ladění museli Sumerové znát výškovou vzdálenost dvou tónů (interval) – čistou kvartu a čistou kvintu. Jak ale tyto intervaly objevili? Nejschůdnější cestou je dělení délky struny. Dějiny hudby tradičně připisují tento objev Pythagorovi, který žil v 6. st. př. n. l. Z hliněných destiček se však dovídáme, že tyto úkony znali už Babyloňané o více než tisíc let dříve. A není vyloučeno, že jejich učители byli Sumerové. Kvar-tu znali. Odkud? To nevíme. (Víme jen, že čtvrtou strunu jim stvořil bůh moudrosti a sladkých vod Enki).

Rozhodující význam strun lyr a harf v souvislosti se vznikem prvních tzv. modálních

systémů na světě doložila hliněná destička UET-VII-74 z Uru. Pochází z roku 1800 př. n. l. (starobabylonské období). Byla vrácena z Britského muzea do muzea v Bagdádu, kde se však ztratila. Existuje pouze její odlitek. Rozluštění této destičky je pro hudební dějiny epochální událostí. Text je psaný akkadštinou, ale najdeme zde i sumerská slova. Je tedy opisem staršího sumerského textu, což činili Babyloňané z úcty k božskému písmu Sumerů. Závěrečnou studii této destičky publikoval profesor Oxfordské univerzity Oliver R. Gurney (1911–2001). Destička dokládá nejen to, že Babyloňané už vytvářeli laděním strun sedm různých diatonických tónových řad, ale že měli i systém k přeladování těchto strun, aby z jedné tónové řady vznikla jiná.

Závěr studia této hliněné destičky je pro Evropana udivující. Některé tónové řady, které starobabylonská destička dokládá, užíváme dnes i my (typ tónové řady Murub-qablitum s doplněním oktávy). Babyloňané a před nimi i Sumerové vzdálenost oktávy jistě znali. Jak se z hliněné destičky dovídáme, tvořili však jen sedmitónové řady (heptatoniku) bez oktávy. Proč? Oktáva se jim totiž tímto způsobem ladění (šesti kvart-kvintovými kroky) nevytvořila. Řadu proto končili strunou sedmou.

Hliněné destičky rozšířili akkadští písaři po celém Předním východě až k pobřeží Středozemního moře. Díky tomu víme, že od počátku druhého tisíciletí př. n. l. už bezesporu užíval starověký hudební svět sedm diatonických tónových řad s těmito akkadskými názvy: qablitum (5.–2. struna), išartum (2.–6. struna), kitmum (6.–3. struna), embubum (7.–3. struna), pítum (7.–4. struna), nid qabli (4.–1. struna), niš gabari (1.–5. struna). Tyto názvy označovaly nejen tónové řady, ale také určovaly počátek ladění na devíti strunách (pátá byla prostřední strunou). Prvními tvůrci nejstarší řady Murub byli pravděpodobně Sumerové. Z důvodu přeladování vycházeli výhradně z devítistrunného nástroje. Záznamy těchto sedmi tónových řad ze starobabylonského období jsou bezpochyby prvním záznamem hudebních systémů na světě!

Bez tónových řad se neobešla ani kultura antická. Je zajímavé si uvědomit, že mezi vrcholným obdobím starověké kultury Sumerů (2500 př. n. l.) a vrcholným obdobím Řeků (500 př. n. l.) uplynulo dva tisíce let. Řekové ani Římané však o existenci Sumerů neměli tušení. Svou hudbu vytvořili na základech tzv. tetrachordů (čtyř strun), tedy pouhých čtyř tónů v pevné vzdálenosti čisté kvarty krajních strun.

Nejstarší hudební kultura světa, zrozená v dalekém Sumeru, zasáhla okolní i vzdálené země. Přímo nebo zprostředkovaně tak ovlivnila hudbu jejich obyvatel. Stejně jako starobabylonský, tak i náš evropský hudební systém vychází ve své podstatě ze systému diatonického, a proto má mnohem hlubší kořeny, než se dříve myslelo. Nevznikal staletí, ale tisíciletí. Proto, aniž si to uvědomujeme, je v nás hluboce zakořeněný.